

Агваандандар Лхаарамбын “Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээгдэх оршив” бүтээлийн судалгааны тойм

Дашдамбын Эрдэнэсан

Монгол Улсын Боловсролын Их Сургуулийн Нийгэм, хүмүүнлэгийн ухааны сургуулийн Монгол хэлний тэнхимийн багш, доктор (Ph.D), дэд профессор, Улаанбаатар, Монгол Улс

Оюунцэцэг

Монгол хэлний тэнхимийн докторант, Алшаа зүүн хошууны Монгол үндэстний сургууль, Хөх хот, Хятад Улс

Хүлээн авсан - Received:
2024-03-27

Засварласан - Revised:
2024-04-17

Хэвлэгдсэн - Published:
2024-05-25

erdenesan@msue.edu.mn
ORCID: [0009-0000-0307-2884](https://orcid.org/0009-0000-0307-2884)

© 2024, Author(s)

Хураангуй: Агваандандар лхаарамба бол монгол хэл, төвөд хэл, санскрит хэлнээ нэвтэрч, дэлхий нийтэд хэл зүйн эрдэмтэн, бурхны шашны гүн ухаантан, яруу найрагч, найруулга зүйч эрдэмтэн зэргээр үнэлэгдсэн нэрт гүн ухаантан, шашин соёл, хэл шинжлэлийн томоохон зүтгэлтэн юм. Тэрбээр Манж чин улсын Тэнгэр тэтгэгчийн хорин гуравдугаар он (нийтийн он тооллын 1758 он, шарагчин туулай жил)-ы өвөл, Алшаа хошууд хошууны Баяннурууны багийн Өндөр цагаан хэмээх газрын Зостод их хойд овгийн малчин Инэйгийн хоёрдугаар хөвгүүн болон мэндэлжээ. Түүнийг 1759 онд төрсөн, 1759-1856 оны хооронд амьдарч байсан буюу 1758-1840 онд амьдарч байсан гэх мэт төрсөн хийгээд таалал төгссөн он жилийн тухай адил бус тэмдэглэлүүд байдаг. Өвөг эцэг нь цэрэг дайны гавьяа байгуулсны тул үе улирах “дархан” цол хүртэж, хошуу тамгын яамнаас эцэг Инэйд нь “Үйзэн зайсан” хэргэм соёрхсон байна. Агваандандар лхаарамбын намтрын тухай тодорхойгүй зүйлүүдийг түүний зарим зохиол бүтээлд хийсэн судалгаа, монголчуудын дунд тархсан домог яриа зэргээс тодорхойлж болох юм.

Түлхүүр үг: Хэлний чимэг, Агваандандар лхаарамба, гүн ухаантан, хэл шинжлэлч, монгол үсгийн сурах бичиг

Үндсэн бичвэр

Агваандандар лхаарамбыг долоон настайд нь эцэг эх нь бурхны шашны дансанд бурсан хуврагийн нэрд тэмдэглүүлэн, тус хошууны яам хийд “Буян арвитгагч сүм”-д шавилуулан суулгаж, сахил авхуулан ном сургаж эхэлсэн байна. Тэнгэр тэтгэгчийн дөчин нэгдүгээр он (нийтийн он тооллын 1775 он)-д, тухайн үеийн Алшаагийн шашин номын дүрэм ёсоор арван найман настай Агваандандарыг Баруун зуугийн оронд шашны номлол, судар тарнийн ёсонд гүнзгийрүүлэхээр илгээжээ.

Тэрбээр Амдогийн Гонлан хийд, Гүмбүм хийд зэргээр тойрон явж, Сүмбэ хамба Ишбалжирын дэргэд жил хэртэй шашны номд суралцсан ба Мөнх зууд очиж, Лхасын Бэрэйвэн хийдийн их лам – их бага таван ухаанд гэгээрэн нэвтэрсэн Лондол лам Агваанлуvsанд шавь орж, хорин дөрвөн жил суралцаж, чойрын ухаанд мэргэшин дөчин хоёр насандаа лхаарамба (Буддын гүн ухааны чойрын ухаанд мэргэшсэн хүнд олгодог цол) цол хүртжээ.

Хожим нь Лондал багшид шавь орж, хэл бичгийн ухаанд нэвтрэн номлох, маргах, туурвихад мэргэжин улмаар Бэрэйвэн хийдийн Гоман дацангийн хамба болжээ.

Сайшаалт ерөөлтийн тавдугаар он (нийтийн он тооллын 1800 он)-д дөчин хоёр настай Агваандандар Алшаа нутагтаа эргэн ирсэнд, хошуу тамгын яамнаас түүнийг Буяныг арвитгагч сүмийн цогчин гэсгүйгээр томилон, улмаар цогчин хурлын ширээт ламын дараачийн суудалд тусгай суудал олгожээ.

1803 онд хошуу ноён Ванчинбалбараас түүнд “Номын үйлсийг дээшид дэлгэрүүлэн зохиож эрх дархтай явтугай” хэмээсэн үгээр бичиг соёрхон цорж цол соёрхов. 1804 онд хошуу ноёны зарлигаар Агваандандар тэргүүтэй жар гаруй ламыг Буян арвитгагч сүмээс тусгаарлан, Агваандандар лхаарамбыг Зүүн хийдийн цанид дацангийн ширээт ламаар томилжээ. Тэрээр сурсан эрдмээ гүнзгийрүүлэн их бага таван ухааны номыг төгс эзэмшихийн тусад дөчин зургаан насандаа зүүн хийдээс салж, урьд хожид Амдо газрын Гүмбүм, Гонлон, Лавран, Халх монголын ар богдын Гандан хүрээ, Өвөр монголын Үзэмчин, Долнуур, Нанхиадын Утай, Бээжингийн Шар сүм, Юн Хэ Гүн, Хөх хотын Ширээт зуу зэрэг газрын сүм хийдээр аялан явж, эрдэмтэн лам нартай уулзан, багш шавийн барилдлага тогтоон барьж, шашны номд гүнзгий нэвтэрчээ.

Тэрээр 51 насандаа Лаврангийн doramba Лхаши хэмээх багшийг шүтэж, kam, dirki, balbu-наас уламжилж ирсэн яруу найргийн том гурван бүлэг болох тавдугаар Далай ламын “Ёгт үгсийн толийн тайлбар”-ын анхан бүлгээс эхлээд нууц үгсийг хүртэл судлан, жишээ шүлэглэл (шүлэг уянгын ухаан)-ийг бичиж шалгуулан бүрэн эзэмшиж дүүргээд нутагтаа эргэн иржээ. Агваандандарын тавин есөн насандаа зохиосон анхны зохиол нь “kiigüw номын Богд бээр зохиосон Богд ламын гэгээний магтаал сүсгийн цэнгэлийн далайд орох онгоц хэмээгдэх оршвой” гэдэг зохиол болно. Энэ нь түүний гол бүтээл болох арван гурван зохиолынх нь нэг юм. Түүний арван гурван зохиолыг дурдвал:

- “Үлгэрлэл чимгийн үүднээс лам багшийг магтах эрдмийн далайд урсан орох сүсгийн ус хэмээгдэх оршвой”
- “Зохист аялгууны толийн гурван бүлгийн үлгэрлэл оюутдын хүзүүний чимэг үзэсгэлэнт сувдын эрих хэмээгдэх оршвой”
- “Хүний номын баяр хурим хэмээгдэх оршвой”
- “Билиг бирамидын тайлбар утгын чандманийн гэрэл хэмээгдэх оршвой”
- “Цайны тахилын тайлбар сайн номлолын чандманийн эрих хэмээгдэх оршвой”
- “Гучит ба бэлгийн уруулын утгыг ойлгоход дөхөм хурааж хэлсэн хувь сайтын сэтгэл лянхуаг нээгч гэрлийн сан хэмээгдэх оршвой”
- “Номлох маргалдах туурвих гурвыг өгүүлэн тоочсон сайн номлол нарны гэрэл хэмээгдэх оршвой”
- “Сэтгэлийг засах долоон утгатад чухал хэрэгцээт өгүүлэл дээд хөлгөний дөт зам хэмээгдэх оршвой”
- “Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээгдэх оршвой”
- “Үсгийн номлол мэргэдийн оройн чимэг хэмээгдэх оршвой”
- “Нэрийн утгыг тодотгогч сарны гэрэл хэмээх дохионы бичиг оршвой”
- “Хэсэг бусаг зүйлийн нэр утгыг сайтар тодотгогч нарны гэрэл хэмээгдэх дохионы бичиг” зэрэг болно.

Агваандандар лхаарамба “Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээгдэх оршвой” бүтээлийн тухай:

Монгол бичгийн мэргэд, буддын шашны номыг төвөд хэлээр сурсан нь төвөд хэлээр бүтээн туурвиж, хятад хэлээр сурсан нь хятад хэлээр бүтээн туурвиж монгол хэлээр бичиж туурвих нь тийм ч элбэг байсангүй. Иймийн учир номын сургаалаа олон түмнээ хүргэхийн тул монгол хэлээр туурвих нь туйлын чухал болохыг судлан үзээд, монгол ном бичиг, хэл зүй зэргийг

цуглуулахын тул монгол орноор хэрэн явж хэлний онцлогийг шинжилж эхэлжээ. Тэрээр үзэмчинд очиж нэгэн багшийн шавь болох Дайсүрэн лхаарамбатай золгож, түүний дэмжлэгээр чухал ном судруудыг цуглуулж авсан бөгөөд тэндээс Алшаа вангийн Бээжин дэх ордныг зорин очиж тэндээ вангийн нэрээр хааны ордонд сууж, ховор чухаг ном судрыг олж үзсэн байна. Түүнчлэн, ар өвөр Монгол, Бээжин зэрэг газраас олон ном цуглуулж аваад хошуундаа харьж, “Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээгдэх оршвой (Далан нэгэн насандаа зохиов)” хэмээх монгол хэл зүйн номоо туурвижээ.

Агваандандар лхаарамба “Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээгдэх оршвой” бүтээлээ нийтлүүлсэн нь Алшаа нутгаар зогсохгүй, Бээжин зэрэг газарт модон бараар хэвлэгдэн бүх монголчуудын дунд тархаж, соёл хоцрогдмол, сургууль үгүй, сурах бичиг олодохгүй тухайн үеийн байдалд монгол бичгээ сурах хүсэлтэй хүмүүсийн хэрэгцээт ном болжээ.

1940 онд “Алшаа хошуудын монгол утгын бага сургуулийн бэлтгэл анги” хэмээх нэртэй ууган монгол сургууль байгуулагдах үед сурах бичгийн зориулалтаар хэрэглэж байжээ. Үүнээс гадна сургууль байгуулагдахаас өмнө Алшаагийн монголчууд монгол бичиг сурах үед “Хэлний чимэг”-ийг ашиглаж байсан гэдэг. Энэ талаар бичиг номд бичиж тэмдэглээгүй боловч Алшаагийн ахмад үеийнхний дунд ам дамжин ирсэн байна. Үүний нэг баримт болмоор зүйл нь Алшаа монголчууд үеийн үе болтол “Хэлний чимэг – Хэл зүй” гэсэн ойлголттой байсан байсан.

Агваандандар лхаарамбын “Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээгдэх оршвой” бүтээлийн тухай дотоод гадаадын олон эрдэмтэн өгүүлэл бичиж өөр өөрийн саналаа илэрхийлсэн байна. Хятад улсад 2014 оны 6 сард Алшаа аймгийн улс төрийн зөвлөгөөнд соёл түүхийн материалын зөвлөлийн эрхлэгч Г.Цогтын бичсэн “Алшаа Агваандандарын зохиолын чуулган (1-6 боть)” номыг Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хорооноос хэвлүүлэн түгээжээ. Энэ нь өргөн олон уншигчид, тэрчлэн эрдэмтдэд Агваандандарын олон бүтээлийг уншин сонирхож, гүнзгийрүүлэн судлах боломжийг олгож, энэхүү алдарт эрдэмтнийг гүнзгийрүүлэн судлахад чухал нөлөө үзүүлэв. Олон судлаач Агваандандар лхаарамбын “Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээгдэх оршвой” бүтээлийн тухай олон төрлийн хийсэн байна.

Тухайлбал: Нэрт эрдэмтэн Б.Ринчен “Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээгдэх оршвой” гэсэн зохиолын тухай” хэмээх өгүүлэлдээ тус номын эхний ба төгсгөлийн шүлгийн эгшиглэл зүйн талаар өгүүлсэн байна.

Агваандандарын учир шалтгааны ухааны бүтээлийг философич Т.Содномдаргиа тусгайлан судалж 1978 онд “Агваандандарын зарим зохиол дахь философи, логикийн үзэл” нэгэн сэдэвт бүтээл, 2001 онд ШУА-ийн Философи, социологи, эрхийн хүрээлэнгийн “Монголын философийн түүх” бүтээлийн 4-р дэвтэрт “Алшаа лхаарамба Агваандандар” хэмээх нэгэн бүлгийг хэвлүүлсэн байна. Түүнчлэн хэл шинжлэл, утга зохиолын бүтээлийг нь 1910 оноос хойш Оросын эрдэмтэн Г.Ц.Цыбиков, Б.Я.Владимирцов, Ф.И.Щербатский, М.И.Тубьянский нарын эрдэмтэд судалж байжээ. Ф. Щербатский, Агваандандарыг "Тэргүүн зэргийн гүн ухаантан" хэмээн үнэлсэн нь бий. Германы монголч эрдэмтэн Манфред Таубе “Агваандандарын “Хэлний чимэг” хэмээх монгол хэлний зүйн бичиг” гэх өгүүлэл, Оросын эрдэмтэн Б.Балданжапов “Хэлний чимэг” “19-р зууны монгол хэл зүйн зохицонгуй” гэх өгүүлэл, Монгол улсын эрдэмтэн Ш.Чоймаа “Агваандандарын “Үсгийн номлол, мэргэдийн амны чимэг” хэмээх хэл зүйн бүтээлийн онцлог” хэмээх өгүүлэл бичжээ. Түүнчлэн, Б.Сэцэн, Ш.Далантайн “Алшаагийн равжамба Агваандандарын “Хэлний чимэг”-ийн тухай”, Ө.Мандахын “Агваандандар ба “Хэлний чимэг”, Ө.Наранбатын “Агваандандарын “Хэлний чимэг”-ийн түүхэн ач холбогдлын тухай”, Эрдэнэмохын “Агваандандарын “Хэлний чимэг”-ийн тухай”, Оюуны “Хэлний чимэг”-ийн тухай дөхөм өгүүлэх нь”, Тулгуур Галсан, Б.Содын “Агваандандар хийгээд түүний “Хэлний

чимэг”-ийн тухай”, Цагаансарын “Монгол хэл шинжлэлийн түүхэн дэх хоёр том бүтээлийг харьцуулан шинжлэх нь”, Абхан Лутжаргалын бичсэн “Хэлний чимэг-ийн тухай”, Дияан Сиюу, Тэгшбаярын “Агваандандар ба түүний Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээгдэх оршвой” зэрэг өгүүллүүдийг дурдаж болно. Эдгээр судалгаануудад уг бүтээлийг хэрхэн авч үзсэнийг тоймлон өгүүлбэл:

Хятад улс дахь Агваандандар лхаарамбын “Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээгдэх оршвой” гэх бүтээлийн талаарх судалгааг дурдвал:

Б.Сэцэн, Ш.Далантай нар “Алшаагийн равжамба Агваандандарын “Хэлний чимэг”-ийн тухай” өгүүлэлдээ Агваандандар монгол үсгийг эр, эм, эрс гэж гурав хувааж нэрлэсэн тухай, Чойжи-Одсэр “Зүрхэн тольт”-доо *qan* үсэг гэж бичсэнийг Данзандагва “Отгоргуйн маань”-даа *eki* үсэг гэж нэрлэсэн бол равжамба Агваандандар, эгшгээр амилах тул үсэг бүгдийг эгшгээр унших хэрэгтэй болохоор эгшиг үсэг гэнэ. Бас эдгээр долоон үсэг, үгийн эхэнд бичихээс ангид дунд, адагт бичих ёсон үгүй тул хан үсэг гэж үзсэн тухай, зөв уншлагын талаар манай заншлыг хадгалсан хэлбэрийн тухай дурдахдаа *Dehri* хэмээн бичээд *tengeri* хэмээн унших, *Breera fca*, *Kimoa fca*, *Breera Jie** гэж бичээд *burqan nača*, *kümün neče*, *burqan niyer* хэмээн унших, *bE**, *Jie**-г “дээдэх үсэг эр бөгөөс (*bE**) *bar*, (*Jie**) *iyaq* хэмээн а эгшгээр уншмуй, дээдэх үсэг эм бөгөөс (*bE**) *beer* (*Jie**) *iyer* хэмээн э эгшгээр уншмуй” гэсэн тухай, эртний уламжлалыг баримталж *Hooddo*(*qudduq*) гэх үгийг *Hoedoit* (*quddug*) хэмээн бичсэн тухай, зөв бичих дүрмийн талаар энгийн ярианд “*nige*, *γurba*, *dörbe* хэмээн бичих, ном бичигт *nigen*, *γurban*, *dörben* мэт цөм “*Na*” дэвсгэртэй бичих” тухай, “*foA*, *foA*” хоёр үсэгт тайлбар хийж бичсэн тухай, яа *I* дэвсгэр чанга үгийн эхэнд орох бол хоёр урт шилбэ гүйцэд тавин, хөндий үгийн эхэнд хоёрдугаар үсэг “*ft*”-ийн төрлийн үсгээр эхлэх бол хоёр шилбийг гүйцэд тавих, долдугаар үсэг “*foA*”-ийн төрлийн үсэг бол ганц тэмдэг тавих тухай арван нэгэн дэвсгэр, гурван орхицыг дурдсан тухай өгүүлжээ.

Ө.Мандах “Агваандандар ба “Хэлний чимэг” өгүүлэлдээ “Хэлний чимэг”-ийн агуулгын тахил ба төгсгөлөөс гадна монгол үсгийн цагаан толгойн хүснэгт хийгээд түүний тайлбар, монгол үсгийн түүхийн тухай, монгол үсгийн төрөл зүйл, бүтэц ба зөв дуудлага, үсэг залган бичих ёс, бусад зүйл гэх мэт таван зүйлээр хураангуйлж үзсэн байна.

Ө.Наранбат “Агваандандарын “Хэлний чимэг”-ийн түүхэн ач холбогдлын тухай” өгүүлэлд Агваандандар лхаарамбын зохиолд тусгасан зөв дуудлагын дүрмийн асуудлыг эртний болон одоогийн монгол хэлний хэлзүйн дүрэмд хэр зэрэг ач холбогдолтой болох тухай өгүүлжээ.

Эрдэнэмөнх “Агваандандарын “Хэлний чимэг”-ийн тухай” өгүүлэлдээ “Хэлний чимэг”-ийн бүтэц болон агуулгын тухай задлал хийжээ.

Оюун “Хэлний чимэг”-ийн тухай дөхөм өгүүлэх нь” өгүүлэлдээ монгол хэлний зөв дуудлага, зөв бичлэгийн учир зүйг голчлон товч тодорхой өгүүлж, зөв бичих талаар анх сурах хүмүүст хялбар ойлгогдож, сурч эзэмшихэд хялбар дөхөм үйлдэл үзүүлсэн талаар бичжээ.

Тулгуур, Галсан, Б.Сод нар “Агваандандар хийгээд түүний “Хэлний чимэг”-ийн тухай” өгүүлэлдээ голдуу “Хэлний чимэг”-ийн монгол үсгийн цагаан толгой, монгол хэлний зөв бичгийн дүрэм, зөв дуудах ёс ба монгол үсгийн түүх зэрэг асуудлын талаар бичжээ.

Цагаансар “Монгол хэл шинжлэлийн түүхэн дэх хоёр том бүтээлийг харьцуулан шинжлэх нь” өгүүлэлдээ “Отгоргуйн маани” болон “Хэлний чимэг” хоёрыг харьцуулж, энэ хоёр бүтээлийн зохиомж найруулгын тухай, зохиолд илэрсэн агуулгын адилавар тал ба адил бус талын тухай өгүүлжээ.

Абхан Лутжаргалын бичсэн “Хэлний чимэг-ийн тухай” өгүүлэлд “Хэлний чимэг”-ийн зохиогч хийгээд зохиол бичсэн он цагийн тухай онцлогийг өгүүлжээ.

Дияан Сиюу, Тэгшбаяр нар “Агваандандар ба түүний “Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээгдэх оршвой” өгүүлэлдээ зөв дуудлагын талаар, дэвсгэрлэхүй ёсны тухай, зөв бичих дүрмийн талаар, эгшиг зохицох ёсны тухай өгүүлсэн байна.

Мөн олон улсад судалсан байдлаас дурдвал анх 1959 онд Зөвлөлтийн эрдэмтэн А.И.Воробьев уг зохиолын талаар танилцуулсан тусгай өгүүлэл нийтлүүлсэн бөгөөд түүний дараа М.Таубе “Агваандандарын зохиосон “Хэлний чимэг” хэмээх хэл зүйн бүтээл” гэсэн өгүүлэлдээ зохиолын бүрэн эхийг галиглан буулгаж, герман орчуулгын хамт нийтлүүлжээ.

“Хэлний чимэг”-ийн талаар гаргасан хамгийн том бие даасан бүтээл бол буриад эрдэмтэн П.Б.Балданжапов “Хэлний чимэг”, “19-р зууны монгол хэл зүйн бичиг” гэсэн бүтээл юм. Зохиогч энэ бүтээлдээ “Хэлний чимэг” зохиолын бүрэн эхийг латин галиг, орос орчуулга, дэлгэрэнгүй тайлбарын хамт нийтлүүлсэн байна.

Эрдэмтэн Ц.Дамдинсүрэн “Агваандандарын бичсэн зохиол нь голдуу хэл шинжлэл, уран зохиолын бүтээлүүд болох бөгөөд гол шинж нь ертөнцийн эгэл амьдралын агуулга бүхий уран зохиол, шастир, тайлбарууд, сургаал, захидал тэргүүтнээс бүрдэж байгаа нь тэр үеийн ихэнх бичгийн мэргэдийн туурвиж байсан мэргэ төлөг, гүрэм засал элдэв зан үйлийн хуурмаг номлолоос эрс ялгавартай ажээ” хэмээн түүний уран зохиолын бүтээлийг үнэлжээ.

Агваандандар лхаарамба нийгэм, улс төрийн үзлийн хувьд тухайн үеийн нийгмийн сэтгэлгээний хүрээнд, дорнын соёлын нөлөөг гүн биширч, төвөдөөр дамжин дэлгэрсэн хожуу үеийн бурхны шашны ёсыг монголд дэлгэрүүлэхэд зохих хувь нэмэр, нөлөө үзүүлсэн шашны зүтгэлтэн, соён гэгээрүүлэгч, монгол соёлын нэгэн бие төлөөлөгч байжээ. Тэрбээр “Номын ёсыг сайтар эзэмшин номлох, сонсох ёсыг эзэмшин, нэр алдар, эд хөрөнгийг үл хайхран бусдын тусыг зохиогтун” хэмээн шашны номын ёсонд үнэнч байж, өөрийгөө гэгээрүүлэх мөрт итгэн, билгийн чинадад хүрэх бурхны ёсыг сурталчлагч байсан төдийгүй нэг насны амьдралаа соён гэгээрүүлэх үйлсэд зориулсан гүн ухаантан байжээ. Түүний зохиол бүтээлийн гол онцлог нь хуурмаг номлолоос зайлсхийж, хүн төрөлхтний соёл гэгээрлийн үйлсэд чухал үнэтэй хувь нэмэр оруулсан зохиол бүтээлүүдийг туурвиж үлдээжээ.

Энэхүү бүтээлийг туурвихдаа, зарим хэсгийг “Огторгуйн маани” зэрэг зохиолд дулдуйдан бичсэн болон зарим агуулгыг цухас дурдсан, аль эсвэл зарим зүйлийг нэлээд нарийн тодорхой өгүүлсэн нь онцлог боловч анх монгол бичиг сурах хүмүүст хялбар дөхөм сурах аргыг үзүүлж чадсанаараа үнэ цэнтэй бүтээл болжээ. Ийм ч учраас Агваандандар лхарамбын зөв бичих, зөв дуудах зүйн тайлбар тодорхойлолтууд нь одоо ч үнэ цэнээ алдаагүй одоо үеийн монгол хэлэнд уламжлан хэрэглэгдэж байна. Энэ тухай тэрээр “Хэлний чимэг”-ийн төгсгөлд “Тус зохиол бол анх бичиг сурах хялбар ёсыг бичив” хэмээн дурдсан байдаг.

Дүгнэлт:

“Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээгдэх оршив” бүтээлд монгол үсгийн уламжлалт цагаан толгойг бүртгэн жагсааж, хүснэгтлэн тайлбарласан нь анх монгол хэл сурахад хялбар дөхмийг үзүүлээд зогсохгүй цаашдын анхан сурах бичгийн шаардлага хийгээд онцлог шинжийг агуулж чаджээ. Мөн монгол хэлний дэвсгэрлэх ёс, тийн ялгал, олон тоо, хамаатуулах айн дагавар, жич уламжлалт бичлэгтэй үгсийн зөв бичих, зөв дуудах дүрэм зэргийг нарийвчлан тайлбарласан байна.

Хураангуйлж хэлбэл, тус зохиол бол шашны хуурмаг номлолоос зайлсхийж, тухайн үеийн соёл боловсролын түвшин дорой нөхцөлд амьдарч байсан нийт монголчуудад үсэг бичиг сурахад тус дэм үзүүлэхийн тул үг, үсгийг зөв бичих, дагаврыг зөв бичих, үгэнд дагаврыг зөв залгах, цаашлаад эдгээрийг зөв уншихыг нарийвчлан тайлбарласнаараа үе үеийн монголчуудын үсэг бичиг сурахад нөлөөгөө үзүүлээд зогсохгүй уламжлалт хэл шинжлэлийн судалгааны нэгэн чухал сурвалж бичиг болох юм.

Comprehensive Review: Agwandandar Lharamba's Elucidation of Mongolian Grammar - Phonetic Ornaments

Erdenesan Dashdamba

*Ph.D, Associate Professor, Department of Mongolian Language, Mongolian National
University of Education, Ulaanbaatar, Mongolia*

Wuyunqiige

Alxa Left Banner Mongolian School, Hohhot, China

Abstract: Agvaandandar Lkhaaramba is a well-known philosopher, religious, cultural, and linguistic figure who has mastered Mongolian, Tibetan, and Sanskrit, and is recognized worldwide as a linguist, religious philosopher, poet, and composition scholar. He was born as the second son of Inei, a herdsman of the tribe “Zostod Ikh Khoid”, in the winter of the 23rd year of the Manchurian State, in the place called Undur Tsagaan, Bayannuruun Bag, Alshaa province. There are conflicting records of his birth and death years, such as 1759, 1759-1856, 1758-1840. His grandfather was awarded the title of "smith" due to his military merits, and his father Inei was awarded the title of “Uizen Zaizan” from the Ministry of Seals. Uncertainties about Agvaandandar Lkhaaramba’s biography can be determined by researching some of his writings and tales that have propagated among Mongolians.

Keywords: Agwandandar Lharamba, Mongolian Grammar, Phonetic Ornaments, linguistics

Ном зүй

- Дагвадорж, Д. (1998). *Монголын гүн ухааны мэргэдийн зохиолын цоморлиг. Буддын судлал 4*. Улаанбаатар: Урлах эрдэм.
- Дамдинсүрэн, Ц. (1999). *Монголын уран зохиолын тойм. Улаанбаатар*. Улаанбаатар: МУИС хэвлэх үйлдвэр.
- Дорхи, Б. (2002). *Алиаа хошууд*. Хөх хот: Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн газар.
- Төмөртоогоо, Д. (2023). *Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн чуулган*. Улаанбаатар: Соёмбо принтинг.
- Цогт, Г. (2014). *Алиаа лхаарамба Агваандандарын судалгааны чуулган II*. Хөх хот: Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн газар.
- Цогт, Г. (2014). *Ойрад Монголын цолгосон эрдэмтэн-Алиаа лхаарамба Агваандандарын тухай өгүүлэхүй нь*. Хөх хот: Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн газар.